

РОЗДІЛ III. ПОЛЬСЬКО-ЛИТОВСЬКА ДОБА ТА ГЕТЬМАНЩИНА

УДК 94(477):-057.166(342.536)«1648/1678»

А.І. Перепелиця

КУРІНЬ ГЕТЬМАНСЬКОЇ ВАРТИ В РЕЗИДЕНЦІЇ Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО У ЧИГИРИНІ (1648–1678 РР.)

Курінь гетьманської варти в резиденції Б. Хмельницького 1648–1678 рр. був осередком козацької слави, в ньому розміщався осавульський курінь «гетьманського», «елітного» чигиринського полку.

Ключові слова: резиденція Б. Хмельницького, осавульський курінь, чигиринський полк.

Чигирин – столиця УКД Війська Запорізького (1649–1676 рр.) – назавжди залишився символом національної державності. Найбільшого розквіту Чигирин досяг за гетьманування Б. Хмельницького (1648–1657 рр.) та П. Дорошенка (1665–1676 рр.). Про архітектуру, міську топографію і містобудівну структури першої столиці Гетьманщини дізнаємося із спогадів політичних, церковних діячів, послів різних країн та мандрівників, які відвідали Чигирин в середині XVIII ст. Аналізуючи їх, дізнаємося, що Чигирин був середньовічним містом із «магдебурзьким» розплануванням, коли в центрі знаходилась квадратна чи прямокутна ринкова площа з ратушею. Центральна площа вважалась головним композиційним центром міста. Крім того в середньовічному Чигирині було ще кілька другорядних центрів, зокрема біля Спаської і Успенської церков та гетьманського будинку. На перехресті суботівського та черкаського шляхів височіла «...дерев'яна довгаста церква в честь Успіння Пресвятої Богородиці», яка знаходилась перед «...гетьмановим домом» [1, с. 160].

Архидиякон Павло Алеппський згадує, що у липні 1654 року «...гетьманів дім од сусідів відрізнявся лиш тим, що перед ганком стояли гармати», але вже на плані Чигирини за 1678 р., зображеному в «Щоденнику» П. Гордона, знаходились три великі видовжені споруди, схожі на монастирські келії, розділені вузьким подвір'ям. Одна із них подвійна, впритул прибудована до іншої. Паралельно до них розміщений невеликий будинок. Взявши до уваги, що поряд гетьманського двору стояв храм Успіння Владичиці, можна зробити припущення, що це – гетьманський двір П. Дорошенка, адже з історичних джерел відомо, що двір Б. Хмельницького правив за резиденцію і наступним гетьманам – Івану Виговському, Юрію Хмельницькому, Павлу Тетері та Петру Дорошенку.

В одній частині подвійної будівлі, ймовірно, розташовувалась генеральна військова канцелярія, а в іншій – курінь гетьманської варти. Сучасний український історик архітектури Володимир Ленченко проаналізував все, що нині відомо про гетьманську резиденцію в Чигирині, та дійшов висновку, що це був досить значний комплекс будівель і споруд, влаштований за принципом великого шляхетського двору XVII ст. Цей двір мав міцну дерев'я-

ну огорожу і замкову браму. У складі двору, крім будинку гетьмана, знаходились інші житлові будівлі, але не муровані, а дерев'яні: курінь гетьманської варти, будинки для челяді, лазня, колодязь, кухня з пекарнею, комори, льодовні, льохи, стайні, возівні, кузня – всього близько 16 споруд.

Серед споруд гетьманської резиденції одне із чільних місць займав курінь гетьманської варти. Первісне походження слова «курінь» ймовірно пов'язане зі словом «курити», тобто курінь – курна хата, зимівник, або «дим». Курені мали велике значення для напівкочового населення української частини Великого Степу. Їхня історія просліджується з часів половців і печенігів, а можливо і скіфів. Це пояснюється тим, що кліматичні особливості українських степів роблять необхідною зимівку людей і худоби. Тому не дивно, що у військах людної Великого Степу виникає поділ на окремі підрозділи – курені. Цей поділ став однією з основ адміністративно-земельного устрою Запорізької Січі. Курінь одночасно виконував функцію хати, де проживали козаки на січі, і підрозділу, який закріплений за даною хатою. Перші курені – будівлі різних розмірів, складені із гілок або жердин і покриті солом'яно. В кінці XVI ст. курінь – довга напівземляна споруда, довжиною до 60 м при ширині близько 5 м. Стіни куреня козаки сплітали з лози і обмазували глиною. Від дощу його покривали кінськими шкірами та очеретом. В кожному із них мешкало кілька десятків чоловік. З початку XVII ст. по січах козаки будували із дерев'яних брусів хати довжиною 12–15 сажнів, але зазвичай називали їх куренями. По суті це були казарми, в яких за потреби вміщувалось «...до 600 человек козаков» [2, с. 158].

Дослідник Запорізького козацтва Дмитро Яворницький дає такий опис куреня XVII ст.: «...имел четыре больших квадратных окна в длинной стене, одну низкую дверь с полукруглой перекладиной и резными, окрашенными в зеленую и красную краску, по бокам дверей, луткам в поперечной или так называемой причелочной стенке; по одному окну с каждой стороны дверей на той же причелочной стенке; на верху драневую в три яруса крышу и над крышей три высоких с покрывками дымаря или «трубы»».

Помешкання всередині традиційно поділялось на дві частини. В просторих сінях знаходилась кабиця «довжиною в п'ять аршин», через неї із куреня проходив сволок, на якому висіли залізни казани. В них, а не в горщиках, на кабиці кухарі варили різні страви: тетері, борщ, галушки, хляки, рибу на стебло, свинячу голову до хрипу і «локшину на переміні» [3, с. 36]. В другій половині куреня від порогу до покуття стояло «сирно» [1, с. 158], тобто стіл, зроблений «...из одной толстой доски больше трех четвертей аршина ширины, положенной вострою длину на вкопанных в землю столах и прибитой к ним железными гвоздями» [2, с. 138]. Біля столу – лави, щоб

було козакам на чому за обідом сидіти. Козаки спали на дерев'яному настилі (приміст або піл), що піднімався над долівкою на стовпчиках. Піл міг вмістити від 30 до «... полчвартаста человек» [2, с. 138]. На покуті були прибиті ікони різних святих, зокрема Покрови Пресвятої Богородиці, Миколи Чудотворця та Архістратига Михаїла. Образи мали золоті або срібні шати, поряд них висіла лампадка, яку запалювали у великі свята. Нижче лампадки стояла «карнавка». Отаман і всі козаки клали в неї по копійці, а деякі і більше. Кухар збирав карнавочні гроші і купував на завтрашній обід харчі. До стелі було прикріплене велике паникадило. Зброя козаків – шаблі, рушниця, пістолі, кинджали – висіла на стінах. Важливою деталлю конструкції куреня був сволок, завжди пишном прикрашений різьбою. На ньому викарбовувалися написи релігійного змісту, хрест, а також ім'я курінного отамана та дата побудови куреня. Різьбою були покриті і інші деталі будови, зокрема лутки дверей. У зимовий час курині опалювалися грубами, покритими кахлями, які мали рослинний і тваринний орнамент.

По запорізькому звичаю, кухарі ставили на «сирно» дерев'яні ваганки з «потравою» [3, с. 136], а між ними у великих кінвах, теж дерев'яних, трунки: горілку, мед, пиво, брагу. На кінвах (невеликі відра) вішали корячки, по-запорозьки михайлики, бо в січі «чарок і шклянок» [3, с. 31] не знали.

Очільником куреня, як військової та господарської одиниці Запорізької Січі, був курінний отаман. Його обирали козаки на курінній раді. Він користувався найбільшою повагою на січі, тому що це була найдавніша посада у козацькому війську. Курінний отаман мав необмежену владу над мешканцями свого куреня. Без його дозволу ніхто не мав права відмикати курінну скарбницю, де зберігалися кошти куреня та особисті речі не тільки козаків, старшини, а навіть кошового отамана. Курінний отаман мав свій значок, тобто невеликий прапор, який носив курінний хорунжий. Саме із них козаки обирали кошових отаманів.

За звичаєм курінний отаман, осавул, суддя та інша військова старшина мешкали й приймали їжу в тих куренях, до яких вони були записані. Досвідчені козаки та військова старшина мали при собі хлопчиків-підлітків, які називалися джурами. Жив і харчувався джура в тому ж курені, що і його наставник.

Куренів по всіх січах нараховувалось від 34 до 38. Кожен із них мав власну назву і різне походження. Назва куренів зберігалася протягом всього періоду існування січі.

Козаком Чигиринського куреня на Базавлуцькій Січі (1558–1638 рр.) був майбутній гетьман УКД Б. Хмельницький. Події, які в той час відбувалися на теренах України, залишили слід у житті майбутнього гетьмана. Він був активним учасником боротьби козацтва за розширення своїх прав. 30-ті роки XVII ст. стали важливим етапом у формуванні суспільно-політичних поглядів Б. Хмельницького. В ті часи він належав до патріотично настроєних кіл козацтва. У повстанні 1637–1638 рр. Б. Хмельницький виступає вже як представник старшини. Восени 1644 р. Бог-

дан вже обіймав посаду полковника, про що дізнаємося із спогадів французького посла графа де Брежи. На початку лютого 1648 р. повсталі козаки Запорізької Січі обирають Б. Хмельницького гетьманом. Ці події ознаменували початок Національної революції українського народу проти польської шляхти. Вони спрямували ліквідацію іноземного поневолення та стали причиною створення у межах усіх етнічно українських земель незалежної держави. Протягом першої половини 1649 року Б. Хмельницький завершив розробку програми державного будівництва незалежної України, на теренах якої відбувається інтенсивний процес становлення національної держави: політична влада переходить до українського уряду, виникають і успішно функціонують органи влади, діє козацький суд, формується національна армія, окреслюються серйозні зміни в соціальній структурі українського суспільства, польсько-адміністративний поділ змінюється українським, в основі якого лежав полково-сотенний принцип. Напередодні Національної революції 1648–1676 рр. основна маса козацтва була записана до 6-ти реєстрових полків. До повстанців Хмельницького прилучилися «десять добірних козацьких сотень» [4, с. 196] Чигиринського полку, а із Київського тільки сім. На теренах Української держави згідно «Нарису з історії України» М. Петровського на початку 1649 р. налічувалось 30 територіальних полків.

«Реєстр Війська Запорозького 1649 р.» (джерело з історії українського козацтва), складений урядом Б. Хмельницького, нараховував 40475 козаків в 16 полках.

Чигиринський полк нараховував 3222 особи козацького стану. Крім основного складу полку до нього було вписано 114 осіб Військового товариства з усією Військовою старшиною та Гетьманом, а також військова частина особливого призначення – Осаульський курінь, в якому нараховувалось 358 осіб. Серед них – визначні особи Чигиринського полку, зокрема Григорій Хоміч Білобровець (Чигиринський полковник 1657 р.), Андрій Петрович Одинець (Черкаський полковник 1659 р.), Степан Щербина (Торговицький полковник 1665 р.). Полковими осавулами у 1649 році були Андрій Пилипович та Васко Литвиненко, генеральними осавулами війська Б. Хмельницького 1649 р. – Михайло Лучченко, Михайло Димко з Чигирини та (Остап) Лисовець з Яготина. У «Реєстрі Війська Запорозького 1649 року» Михайло Лучченко, перший Військовий осавул в уряді гетьмана Б. Хмельницького, записаний четвертим. На нього покладалося керівництво осаульським куренем і тому він невідступно був при гетьманові. П'ятим у «Реєстрі Війська Запорозького 1649 року» рахується Дем'ян Михайлович Лисовець. Він виступає як самостійний військовий діяч. Лисовець у званні наказного гетьмана керує походом 1651 р. на Кам'янець-Подільський. Будучи людиною, відданою гетьманові Б. Хмельницькому, він очолює придушення повстання корсунського полковника Лук'яна Мозирі. Згодом він – очільник посольства 1654 р. до Яс. При поверненні в Україну був затриманий мол-

давським князем. Пізніше в писемних джерелах Дем'ян Лисовець не згадується.

Аналізуючи ітнераріум (хронологію переміщень гетьмана), можна прийти до висновку, що він перебував із «... своїми козаками» [4, с. 95] в Чигирині під час дії мирних угод та різдвяних свят. Своїми козаками гетьман вважав козаків Чигиринського полку, який відігравав виняткове значення в обороні Української держави та її столиці Чигирин, що був головним містом Чигиринського полку.

Ю. Мицик в монографії «Чигирин. Гетьманська столиця» констатує: «...розпустивши своє військо по домівках, залишивши при собі 2 тис. козаків на один місяць», гетьман 11 липня 1655 р. «...пішов до Чигирин» [4, с. 198]. Козаки розійшлися по сотенних містечках Чигиринського полку. Сам Б. Хмельницький зупинився в своїй резиденції, адже Чигирин завдяки гетьману швидко перетворився на потужний військово-адміністративний центр України. Гетьман та Генеральна старшина в оточенні козаків осавульського куреня зустрічали посольства різних держав, що приїздили в Чигирин, а також охороняли гетьмана та його родину. Московський посол Григорій Унковський у офіційних звітах інформує, що «...при гетьмане живуть сотники и атаманы человек двадцать» [5, с. 148]. Ймовірно розміщувалися вони в курені гетьманської резиденції.

Бідність джерельної бази не дає можливості встановити персональний склад осавульського куреня Чигиринського полку періоду 1657–1676 рр.. Але деякі історичні джерела дозволяють навести реєстр генеральних та полкових осавулів. Під час гетьманування Івана Виговського 1657–1659 рр. генеральними осавулами були Іван Ковалевський 1659 р., Мисько Лучченко 1657 р., Федір Вовк 1656 р., Іван Криховецький 1659 р., Онисим Чоботків 1659 р., Василь Дем'янів. За гетьманування Павла Тетері у цьому реєстрі значилися Петро Дорофійович Дорошенко (1663–1665 рр.), Іван Богун (1663–1664 рр.), Іван Луниченко (1664 р.), Василь Федієнко (Демиденко) (1665 р.), Прокіп Бержецький (1663 р.).

8 червня 1668 р. гетьман Петро Дорошенко знову об'єднав Україну. Фундаторами цього об'єднання стали п'ять корінних правобережних полків, серед них Чигиринський. Ці полки протягом 1648–1678 рр. залишалися надійною опорою існування Гетьманщини. Звідси черпалися кадри для новостворених полків. Тут знаходилася гетьманська столиця – Чигирин, в якій проживали генеральні осавули Павло Апостол (1666 р.), Дем'ян Пиляй (1667 р.), Жадан Якименко (1667 р.), Ярема Петрановський (1669 р.), Яків Лизогуб (1669 р.), Тиміш Шуліка (1669–1675 рр.), Харлан (1670 р.), Яким Михайлович Головченко, Григорій Лизогуб (1674 р.), Григорій Білогруд (1674 р.), Григорій Михайлович Гамалія (1674 р.) [6, с. 147]. Знаходилися тут і осавули Чигиринського полку Андрій Пилипович, Васько Литвиненко, Андрій Одинець, Гнат Слобінський.

19 вересня 1676 р. П. Дорошенко, «останній чигиринський козак» [7, с. 230], здав гетьманство лівобережно-му гетьману Івану Самойловичу. З цього часу державне

життя, ядром якого на правобережних землях у 1648–1676 рр. було м. Чигирин, занепадає. З перенесенням гетьманської столиці до Батурина Чигиринський полк перестав бути «гетьманським», «елітним». В результаті епідемій, голодоморів його чисельність зменшилась до 340 чоловік, тобто в 10 разів у порівнянні з 1649 р. До Чигиринського полку тепер вже не належить генеральна старшина. Лівобережний гетьман Іван Самойлович у 1776 р. «...старшину и козаков старинных спровадил з Чигирин на Задніпря, которые розно по городах и селах мешкали бо не довіряв чигиринцям» [4, с. 136], а на їх місце поставив відданих собі людей. Отже, генеральні осавули Петрович Степан (1676 р.), Соломаха проживали в Батурині у столиці гетьмана Івана Самойловича.

На початку 1677 р. Іван Самойлович на посаду чигиринського полковника призначив «Свого батуринського человека» [7, с. 144] Григорія Карпова (Карповича, Коровченка, Коровченка-Вольського), пославши його до Чигирин з 3-ма тисячами козаків. Григорій Карпов став чигиринським полковником в один із найдраматичніших моментів історії міста Чигирин. На нього покладалась відповідальність за оборону колишньої столиці козацької України від турецько-татарського нашествия. Під час першого турецько-татарського походу 1677 р. полковник Коровченко фактично виконував функцію наказного гетьмана у нижньому місті. Під його орудою були козаки долішнього міста, що обороняли резиденцію Б. Хмельницького. На малюнку «Облога Чигирин» 1677 р. з Літопису Самійла Величка зображено садибу з огорожею із паль. Будинок на високому цоколі, з хвилястим фронтоном, покрівля із заломом, поряд господарські споруди. Цілком ймовірно, що це і є резиденція гетьманів. Козаки Чигиринського полку, після невдалого для турецько-татарського війська походу 1677 р., залишилися в Чигирині. Полковник Г. Коровка-Вольський готувався до другого нападу турків і татар. Про це ми дізнаємося із його листа до переяславського полковника Івана Лисенка, що датується 17 лютим 1778 р. «...дістав звістку про орду на р. Вись, яка має розділитися на три частини і вчинити наскок» [4, с. 251].

Леонід Похилевич у своїй роботі «Сказание о населенных местностях Киевской губернии», переказуючи події 1678 року, інформує: «Гетмань и князь придвинулись къ городу и стали лагеремъ под лесом и надъ озером, въ виду бывшего дворца старого Хмельницкого и кладбища». Але свідок тих подій фортифікатор П. Гордон зображає споруди резиденції Б. Хмельницького. Під час турецько-татарської облоги 15 липня 1678 року у нижньому місті стояли переважно українські козаки у кількості 6163 вояків, зокрема 340 козаків Чигиринського полку. Ймовірно вони розміщувались в курені резиденції Б. Хмельницького. Майже через місяць 7 серпня 1678 р. «...у годину після полудня від запалювального ядра турків загорілася одна з найбільших чигиринських церков, і за якийсь час на попіл було обернено більшу частину

міста, у тому числі три гарні дерев'яні церкви» [4, с. 252].

Отже, у цій пожежі була знищена резиденція Б. Хмельницького, у тому числі і курінь гетьманської варти. Чигирин було взято турками й знищено у серпні 1678 р. Припинив своє існування і Чигиринський полк.

Курінь гетьманської варти в резиденції Б. Хмельницького 1648–1678 рр. був осередком козацької слави, в ньому розміщався осавульський курінь «гетьманського», «елітного» Чигиринського полку.

Незалежна Україна відбудовує свої святині, зокрема першу гетьманську столицю Чигирин. Протягом 2006–2009 рр. за проектом НДІТІАМ на історичній частині міста Чигирин був створений історико-архітектурний комплекс «Резиденція Б. Хмельницького», який складається з наступних об'єктів: будинок гетьмана, генеральна військова канцелярія, скарбниця, курінь гетьманської варти. З господарських будівель були відновлені челядницька, поварня і шпихлір.

Питання щодо створення постійної експозиції в спорудах історико-архітектурного комплексу «Резиденції Б. Хмельницького» на сьогодні актуальне і залишається відкритим. Відкриття цих об'єктів матиме велике значення для популяризації культурної спадщини Чигиринщини.

ПОСИЛАННЯ

1. Халепський П. Україна – Земля козаків: Подорожній щоденник / Упоряд. М.О. Рябий; Післям. В.О.Яворівського. – К.:Укр. Письменник, Ярослав Вал, 2008. – 293 с.
2. Яворницький Д. Історія Запорозьких козаків. В III-х т. Том I. – К.: Наукова думка, 1990. – 577 с.
3. Апанович О. Розповіді про Запорозьких козаків. – К.: 1991. – 205 с.
4. Мицик Ю. Чигирин. Гетьманська столиця. – К.: Вид. дім «Кієво-Могилянська академія», 2007 – 392 с.
5. Воссоєдинение Украины с Россией документы и материалы в трех томах. Том III. 1648–1651 гг. – М.: Издательство Академии наук СССР, 1954. – 555 с.
6. Кривошея В.В. Національна еліта Гетьманщини (Персональний склад і генеалогія козацької старшини. 1648–1782 рр.). Частина I. – К., 1998. – 244 с.
7. Панашенко В.В. Полковий устрій Черкащини у XVII – на поч. XVIII ст. // Українська козацька держава: Витоки та шляхи історичного розвитку. Матеріали 6-тих Всеукраїнських читань. – Книга 2. – К. – Черкаси, 1997. – 206 с.

Перепелица А.И. Курень гетманской охраны в резиденции Б. Хмельницкого в Чигирине (1648–1678 гг.)

Курень гетманской охраны в резиденции Б.Хмельницкого 1648–1678 гг. был центром казацкой славы, в нем разместился есаульский курень «гетманского», «элитного» чигиринского полка.

Ключевые слова: резиденция Б. Хмельницкого, есаульский курень, чигиринский полк.

Perepelytsia A. I. The kurin of Hetman guard in Bohdan Khmelnytskyi Residence in Chyhyryn

The kurin of Hetman guard in Bohdan Khmelnytskyi Residence, 1648–1678, was the stronghold of Cossacks glory. Osavul kurin of Hetman elite Chyhyrinskyi Regiment was situated here.

Key words: Bohdan Khmelnytskyi Residence, Osavul kurin, Chyhyrinskyi Regiment.

16.02.2017 р.

Ј

УДК 930(477):-043.83+321.01

Ю.О. Лебедєва

УКРАЇНЬСЬКА ДЕРЖАВА ГЕТЬМАНА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО В КОНТЕКСТІ СУЧАСНОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

Статтю присвячено дослідженню державотворчої методи утворення козацько-гетьманської держави Богдана Хмельницького як держави українського народу. Діяння гетьмана розглядаються під кутом зору взаємодії етногенезу українського народу та формування власної національної ідентичності. В статті аналізуються можливі форми козацької державної організації, внесок національно-визвольної війни у розвиток державницької традиції українського народу. Окрім того, підкреслюється, що окремі геополітичні положення нового державного утворення і його підходи зберігають прикладне значення і у сучасних умовах. Обґрунтовано, що відправною точкою української історії може бути лише власна територія і власні інтереси, які є абсолютно пріоритетними.

Ключові слова: історія України, історіографія, держава, гетьман, державність, Богдан Хмельницький.

80–90-ті рр. XX ст. стали переломним етапом не лише для українського народу, але й в цілому для народів Центральної та Східної Європи. Розпад Радянського Союзу започаткував перехід суспільства від режиму тоталітаризму до демократії та отримання омріяного статусу вільної нації. Але 25 років нашої незалежності показали, що цей процес не може бути швидким і короткотривалим.

До цих глобальних геополітичних трансформацій активно долучилися більше десяти країн, що відновили свою державну незалежність і суверенітет на пострадянському і посткомуністичному просторі. Всі ці процеси актуалізували науково-дослідну діяльність, спрямовану на нове осмислення сутності геополітики в сучасному світі у контексті складних міжнародно-політичних процесів і протистоянь, формування нових центрів геополітичного, гео-економічного і геовійськового впливів. За таких обставин геополітика, з одного боку, дедалі виразніше стає важливим чинником фундаментальних основ міжнародних політичних відносин як у глобальному, так і в регіональному значеннях [1, с. 6], а з іншого, привертає до себе дедалі більшу увагу з боку представників різних галузей знань.

Один із фундаторів геополітики К. Гаусгофер писав, що «...геополітика розглядає простір з погляду держави». Оскільки тривалий час українці були поділені поміж чужими державними утвореннями, то проблема українського державотворення постає, в першу чергу, як геополітична проблема. Геополітичне положення України ми вивчаємо в площині створення на українських землях самостійної української держави: «Державницьке утвердження нації можна трактувати як досягнення чи не найважливішої її екзистенційної мети, тобто вважати вінцем процесу державотворення... державотворення – перманентний процес, який не має ані початку, ані кінця» [2, с. 40].

Загальновідомо, що початок «процесу державотворення України проходив в період кардинальних політичних та економічних зрушень в українському суспільстві та історичних змін в системі міжнародних відносин, характерною ознакою яких був перехід від ери конфронтації,